

HEGYI DOLORES

Templomok és vallási közösségek Dura-Európosban

A dura-európosi templomok a parthus és a római korban épültek, alaprajzuk időről-időre változott, és kétséges, hogy bármelyik is eredetileg görög modell alapján épült volna.¹ Az alapító görögök/makedónok kezdetben valószínűleg alacsony fallal körülvett nyitott (*hypaithros*) szentélyekben áldoztak isteneiknek. A Közel-Kelet és a Mediterraneum utazó kereskedői, akik ősi idők óta magukkal vitték oltalmazó istenségeiket, hogy új telephelyükön oltárt vagy szentélyt emeljenek tiszteletükre, általában a helyi mintákat követték. Ez történt Dura-Európosban is, ahol a szíriai-mezopotámiai alaprajzi formák hatása lett a döntő.

A legkorábbi görög kultikus létesítmény a város területén Artemis szentélykörzete (H4) lehetett. A Seleukidák korában egy fallal körülvett *temenos* állt ott egy dór oszlopcsarnokkal, középen oltárral. Egy tűzvész után, Kr. e. 40–32 között épült az első templom. A legkorábbi felirat a szentély *pronaos*ának egyik oszlopán olvasható. Ide vészték be Kr. e. 33/32-ben Seleukos nevét, aki a *polis stratégos genearchés*e volt.² Kr. u. 3-ban Abidbériglos, Zabidilaios fia ajánlott fel egy oltárt Artemis szentélyében „Artemis és Apollón Archégoi” tiszteletére maga és gyermekei egészsége (*hygieia*) érdekében.³ A sémi nevet viselő dedikáló tehát a Seleukida királyok által tisztelt alapító istenségek (Archégoi) felé fordult kérésével. Abeismacchinios egy *oikodomé* (épület) és *psalisok* (boltívek?) felajánlásával gazdagította a szentélyt.⁴ Lysanias, Seleukos fia, Ammónios unokája egy másik *oikodomét* és *thyromákat* (ajtókereteket?) ajándékozott az istennőnek.⁵

Egy kőalaplazon fennmaradt felirat arról tudósít, hogy Goras *gazophylax*, Orthobazos, és Zebidadados, akik az Aurélios melléknevet viselik, valamint a *buleuté*-sek és Artemis papjai (nevük nem olvasható), továbbá mások egy *naost* ajánlanak fel

¹ KAIZER, T.: „Religion and language in Dura-Europos”. In COTTON, H. M. – HOYLAND, R. G. – PRICE, J. J. – WASSERSTEIN, D. J. (eds.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*, Cambridge University Press, 2009, 235–253.

² CUMONT, F.: *Fouilles de Doura-Europos (1922–1923)*, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1926, 409, no. 52.

³ TORREY, C. C. – BAUR, P. V. C. – ROSTOVITZ, M. I. – BELLINGER, A. E. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Third Season of Work, 1929–1930* (a továbbiakban: *Preliminary Report 3*), New Haven, Conn., Yale University Press, 1932, 63 D 161. DIJKSTRA, K.: *Life and Loyalty: A Study in the Socio-Religious Culture of Syria and Mesopotamia in the Graeco-Roman Period Based on Epigraphical Evidence*, Leiden, Brill, 1995, 261–262. CUMONT 1926, 145.

⁴ SEG VII. no. 353. Kr. u. 33/34.

⁵ SEG VII. no. 357. Kr. u. 92. MILLAR, F.: *Rome, the Greek World, and the East: Vol. 3: The Greek World, the Jews, and the East*, Harvard University Press, 1995, 480.

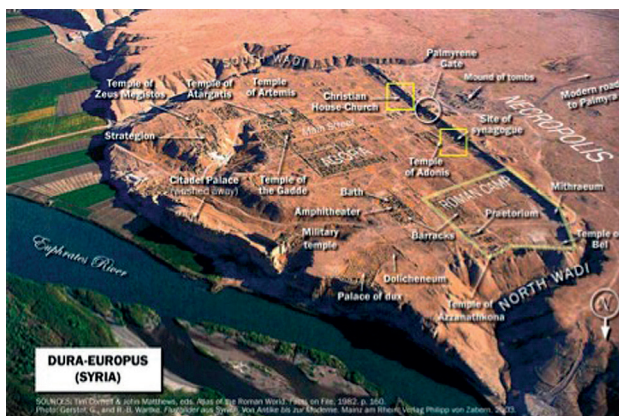
Artemisnek. Az Aurélios melléknév említése arra mutat, hogy a *naos* már Caracalla reformjai után készült. Az alapzaton egy aedicula állhatott az istennő szobrával, feltehetőleg ezt jelöli a *naos* kifejezés.⁶

A *gazophylax* az iráni eredetű *gaza* „kincs” és a görög *phylax* „őr” szó összetétele. Ez a tisztség azt feltételezi, hogy az Artemis szentélynek – a görög szentélyektől eltérően – önálló, a várostól független kincstára volt.

A falmaradványok alapján megállapítható, hogy az Artemis-templom és a szentélykörzet a város pusztulásáig több átalakításon és bővítésen esett át. Ez azt bizonyítja, hogy a görög istennő mindvégig megőrizte ősi tekintélyét és népszerűségét. A Kr. u. 2/3. század fordulóján a templom udvarán egy korábbi kis épület helyén patkóalakú építményt alakítottak ki, melyben egy lépcsőzetes ülőhelyekkel ellátott terem („salle à gradins”) is helyet kapott. (I. kép) A megvásárolható üléseken makedón nők nevei olvashatók.⁷ A teremben egy szobor feliratos talapzata is előkerült. A felirat szerint a szobrot a város vezető tisztségviselője, Septimius Aurelius Lysias tiszteletére állította fel az európosiak tanácsa, a *bulé*. Az épület, amelyet a régészek kezdetben kizárólag kultikus célokat szolgáló *odeonnak* tartottak, a római korban a város *bulentérion*jaként is funkcionálhatott.⁸

Egy a templom falába karcolt, dátum nélküli graffito⁹ Nanaianak és Hadadnak van címezve. Nanaa/Nanaia eredetileg sumér istennő, szent városai Ur és Uruk, az óbabiloni korban Borsippa és Babilon. A hellénisztikus korban Nanaia Artemisszel azonosult, érthető tehát, hogy Dura Európos bennszülött lakossága Nanaiát tisztelte Artemis templomában.

Egy a római korból származó, ó-szír nyelvű *dedicatio* szerint Dura Európos „Nanaia városa”, a felajánló, a parthus nevet viselő Vologeses tehát őt tekintette a város főistenségének. A felirat Atargatis templomában maradt fenn.¹⁰

I. kép. Artemis szentély. Salle à gradins.

⁶ CUMONT 1926, 1926, 404, no. 50.

⁷ CUMONT 1926, 339–352. LERICHE, P.: „Salle à gradins du temple d’Artémis à Doura-Europos”. *Topoi*, 9/2, 1999, 719–739. LERICHE, P., – EL’AJJI, E.: „Une nouvelle inscription dans la salle à gradins du temple d’Artémis à Doura-Europos”. *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 143/4, 1999, 1309–1346.

⁸ LERICHE 1999, 732. Frézouls, E.: „Recherches sur les théâtres de l’orient Syrien”. *Syria*, XXXVI, 1959, 223.

⁹ SEG VII. no. 336.

¹⁰ *Preliminary Report* 3, 68–71. DRIJVERS, H. J. W. (ed.): *Old-Syriac (Edesean) Inscriptions*, Leiden, Brill,

Atargatis temploma (H2) közvetlenül Artemis temploma mellett helyezkedett el, először a két épület egy templomnak tűnt, csak az ásatások későbbi szakaszában derült ki, hogy két önálló szentélyről van szó. Az első felirat Kr. u. 31/32-ből származik, és valaminek a felajánlását tartalmazza. Sem a felajánlott tárgy, sem az istenség neve nem olvasható a sérült feliraton. A felajánló Ammónios, Apollophanés fia, Seleukos unokája. Három évvel később ugyanez az Ammónios *phallos*okat ajánlott fel Atargatisnak maga és gyermekei jóléte érdekében.

Egy hatrai lakos Šamaš istennek tett felajánlást Atargatis templomában. Šamaš Hatra főistensége volt. A kétnyelvű, görög és hatrai nyelven írt dedicatio nincs datálva, de valószínűleg a Kr. u. 1. századból származik. Ezenkívül három hatrai nyelvű graffito is előkerült a város különböző pontjain.¹¹ Kislétszámú közösséget alkothattak.

Artemis egy másik keleti istennővel is azonosult. Szentélye (E7) eredetileg sémi bevándorlók alapítása lehetett, de idővel görögök is látogatták, akik Artemis Azzanathkona néven tisztelték az istennőt. A kultuszreliefen feltehetőleg a donátor látható, amint egy áldozati tálból valamit szór

2. kép. Athéna Azzanathkona ábrázolása az istennő szentélyében.

vagy csepegtet az istennő fejére (2. kép). Artemis Azzanathkona trónon ül, két oldalt oroszlánok veszik közre. A kép felső részén egy fiatal férfi éppen az áldozati állatot vezeti fel. A reliefen valószínűleg egy áldozati szertartás részleteit láthatjuk. Temploma még a hellénisztikus korban épülhetett, de az első dokumentumok a parthus korból származnak.¹² Kr. u. 33/34-ben Rechimnaios, Bumaios fia ajánlott fel valamit Azzanathkonának maga és gyermekei jóléte érdekében.¹³ A későbbi években a szentély új helyiségekkel bővült. Barnabous, Zabidkonos fia, Rhacibélos unokája egy *oikost* (kápolnát?) dedikált

.....
1972, 49, no. 63.

- ¹¹ DIRVEN, L.: „Strangers and Sojourners. The religious behavior of Palmyrenes and other foreigners in Dura-Europos”. In BRODY, L. R. – HOFFMANN, G. L. (eds.): *Dura-Europos: Crossroads of Antiquity*, Chestnut Hill, Mass: McMullen Museum of Art, Boston College, 2011, 204 (201–220). BERTOLINO, R.: „Les inscriptions Hatréennes de Doura-Europos: Étude épigraphique”. In LERICHE, P. – GELIN, M. (eds.): *Doura-Europos. Études IV*, Beirut, Institut Français d’Archéologie du Proche-Orient, 1997, 199–206.
- ¹² LERICHE, P., „Matériaux pour une réflexion renouvelée sur les sanctuaires de Doura-Europos”. *Topoi*, 7/2, 1997, 889–913.
- ¹³ ROSTOVITZ, M. I. (ed.): *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Fifth Season of Work, 1931–1932* (a továbbiakban: *Preliminary Report 5*), New Haven, Conn.: Yale University Press, 1934, 177–178, no. 504. Kr. u. 33/34.

Artemisnek, „akit Azzanathkonának hívnak.”¹⁴ Naboubarachés pénzadománnyal járult hozzá a szentély kiadásaihoz.¹⁵ Theodóros, másnéven Samsbanas fia, Abidsamos unokája egy helyiséget épített Azzanathkona szentélyében.¹⁶ A grafittókon többnyire arameus nevek olvashatóak, az ülőhelyek pedig, amelyeket mint fogadalmi ajándékot ajánlottak fel, részben görög/makedón, részben sémi neveket viselő asszonyok birtokában voltak. Így például Salammará, Rageibélos lánya, Macchisaiosnak, Salaios fiának, Macchisaios unokájának felesége egy ülőhelyet kapott ajándékba férjétől.¹⁷ Ilyen ülőhelyek az időszámításunk első éveitől kezdve megtalálhatók Artemis (Nanaia) és Atargatis szentélyében is. Az úgynevezett lépcsős terem (*salle à gradins*) lehetett a szertartások színhelye, az ettől nyugatra fekvő helyiség viszont az ott talált leletekből ítélve kultikus étkezések céljára szolgálhatott.¹⁸ Bár a szentélykörzetet eredetileg nők számára alakították ki, a római korban az egyik helyiség a XX. palmyrai legio levéltáráként működött.

Artemis Apollónnal társulva mint alapító istenség – Artemis és Apollón Archégoi – még a bennszülöttek körében is népszerűségnek örvendett. Ez azért is meglepő, mert Apollónnak nem volt temploma Dura Európosban, csupán egy római kori dokumentum említi Apollón papját.¹⁹ Kr. u. 3-ban Abidbériglos, Zabidilaios fia állíttatott fel egy oltárt Artemis szentélyében „Artemis és Apollón Archégoi” tiszteletére maga és gyermekei egészsége (*hygieia*) érdekében.²⁰

Bár látszólag a dura-európosi szentélyek a szíriai-mezopotámiai adakozók nagylelkűségének köszönhetik létüket, néhány beszédes jel mégis azt sejteti, hogy léteztek görög/makedón kezdeményezések is, az alapítók szerény lehetőségei azonban messze elmaradtak a környék gazdagabb lakosságának anyagi adottságai mögött, ami természetesen az építkezéseknél is megmutatkozott.

Zeus Kyrios/Baalšamin temploma a város főutcájának végén a városfalnál helyezkedett el. Minthogy ezen az útvonalon állt Zeus Megistos szentélye is, Zeus Kyrios temploma vallási processiók végpontja is lehetett. A Zeus Kyrios templomában (M8N7) talált reliefen a kőfaragó ülő helyzetben ábrázolta az istent, aki görög *himationt*, szakált és keleti fejedőt, *polost* visel (3. kép). A kép baloldalán a felajánló egy kost visz az istennek. A relief szélén olvasható kétnyelvű görög-palmyrai felirat görög szövegében az istenség neve Zeus Kyrios, felajánlók Seleukos, Leukios fia és Ababouis, Seleukos fia, a palmyrai változatban az istenség Baalšamin, a felajánlók B(ar)‘teh és fia Ababuhi.²¹ A kettős név-

¹⁴ *Preliminary Report* 5, 142, no. 453. Kr. u. 162.

¹⁵ *Preliminary Report* 5, 178, no. 505. Kr. u. 2. sz.

¹⁶ *Preliminary Report* 5, 151, no. 468. Kr. u. 153.

¹⁷ *Preliminary Report* 5, 186, no. 521. Kr. u. 159.

¹⁸ LERICHE 1997, 892–4.

¹⁹ P. Dura 25.

²⁰ CUMONT 1926, 145.

²¹ ROSTOVITZEFF, M. I. – BROWN, F. E. – WELLES, C. B. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos. Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Seventh and Eight Seasons of Work, 1933–1934 and 1934–1935* (a továbbiakban: *Preliminary Report* 7–8), Conn.: Yale Univer-

viselés a Seleukidák kora óta gyakori volt a Közel-Keleten. A felajánlók azok, akik a relief-állítás költségeit viselték, Iaraios, aki a felirat alján azt kéri, hogy az istenség ne feledkezzen meg róla, a kőfaragó lehetett.²² Az oltár fölött a falba vésett, egyszerű görög feliraton ez áll „Roumés készítette” és egy évszám.²³ Minthogy nem szabályos stéléről van szó, arra lehetne gondolni, hogy Roumés csak egy kőfaragó, és nem az oltár vagy esetleg a szentély építtetője, ám bár a Roumés név előfordul azon *betaireia* tagjai között is, akik Aphlad templomában adakoztak. A két szentély építését csupán néhány év választja el egymástól, tehát még az is elképzelhető, hogy azonos személyről van szó.

A Kr. u. I. században a dura-európosi műhelyek némelyike palmyrai tradíciókat követett, ez tükröződik a Zeus Kyrios/Baalšamin, Tychét (Atargatis?) a galambokkal és az Aphladot ábrázoló reliefeken. Később egy helyi, csiszolatlanabb ábrázolásmód jelenik a szobrokon és azokon az isteneket ábrázoló reliefeken, amelyeken Atargatist és Hadadot, valamint a tévén lovagoló Arsut faragta ki a művész (4. kép).²⁴ Noha a Zeus Kyrios/Baalšamin szentély építtetői palmyraiak voltak, a görögöket semmi sem gátolta abban, hogy ugyanott a maguk Zeus Kyriosát tiszteljék.

A Zeusnak dedikált durai-európosi templomok közül egyedül Zeus Megistos temploma (C4) alatt találtak hellénisztikus falmaradványokat.²⁵ Az első, a templommal kapcsolatos dokumentum Kr. u. 169/170-ből származik, amikor Seleukos, a *polis stratégosa* és *epistatése* egy oszlopcsarnokot (*stoa*), egy boltívet (*psalis*)²⁶ és egy *plinthion* ajánl fel Zeus Megistosnak maga és gyermekei jólétéért. A *plinthion* értelmezése problematikus, itt talán ablak- vagy ajtókeretet jelöl.²⁷ Úgy tűnik, hogy a római

sity Press, 1936, 914c. Kr. u. 31.

²² A több helyről ismert $\mu\eta\sigma\theta\eta$ feliratról van szó.

²³ *Preliminary Report* 7–8, 914a. Kr. u. 28.

²⁴ BAIRD, J. A.: *Housing and Households at Dura-Europos: A Study in identity on Rome's Eastern Frontier*, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester, University of British Columbia, School of Archaeology and Ancient History, 2006, vol. 2, 210.

²⁵ DOWNEY, S. B., „Excavations in the Temple of Zeus Megistos at Dura-Europos, 1996”. *American Journal of Archaeology* 101, 1997, 340. DOWNEY, S. B., „Temple of Zeus Megistos: Brief Report on Excavations, 1992–2002”. In LERICHE, P. – COQUEUGNIOT, G. – DE PONTBRIAN, S. (ed.), *Europos-Doura. Varia I*. Beyrouth, Presses de l'Ifpo, 2012, 65–77. A leletek új értelmezése.

²⁶ CUMONT 1926, 357.

²⁷ FRYE, R. N. – GILLIAM, J. F. – INGOLT, H. – WELLES, C. B., *Inscriptions from Dura-Europos*, New Haven, Yale University Press, 1955, 139–140, no. 6.

3. kép. Zeus Kyrios/Baalšamin. Kultuszrelief.

uralom kezdetén restaurálták, vagy kibővítették az épületet. A templomban talált, ember nagyságú férfiszobor feje a Zeust ábrázoló kultuszszobor maradványa lehet, bár fején a jellegzetes keleti fejfedővel, a henger alakú polosszal mintázza meg a szobrász.²⁸

Zeus Megistos templomában Arsu isten is helyet kapott, ahol a karavánokat védő istenség kerek pajzzsal, lándzsával és karddal jelenik meg (5. kép). Arsu reliefjén palmyrai nyelven írt felirat olvasható, eszerint Oga, a szobrász „fia életéért” ajánlotta fel ezt a műalkotást.²⁹

5. kép. Arsu isten kerek pajzzsal. Kultuszrelief.

4. kép. Tevén lovagló Arsu isten. Relief Atargatis szentélyéből.

Még a parthus korszak vége előtt épült Zeus Theos temploma (B3). Az első felirat Kr. u. 121/122-ből származik. Eszerint Seleukos, Theomnéstos fia, Antiochos unokája, Európaios, aki a *prótoi* közül való, ajánlotta fel Zeus Theosnak a *naost*, a kapukat (*thyrómata*) és a képek festését (*eikonón graphén*). A *naos* valószínűleg nem a templom egészére, hanem egy új helyiség kialakítására utal.³⁰ Mindenesetre nagyarányú építkezéstről van szó. A felirat közelében egy datált oltáron Zeus nevének birtokos esete olvasható.³¹ A templom egyik falfestményén Baribonneia, egy másikon egy fiú apjának, Bargatésnek a neve maradt fenn.³² Egyik név sem görög. Egy magánházaiban talált ezüst ivóedényen olvasható a *dedicatio*, miszerint Séttabos, Adadiabothés fia ajánlotta fel a *potériont* Zeus Theosnak. A másodlagos lelőhelyen előkerült ivóedényt Kr. u. 232/233-ben ajánlotta fel Séttabos,³³ aki nem a város szülőtte. Mindez arra mutat, hogy ez a templom sem

²⁸ DOWNEY, S.B., *The Excavations at Dura-Europos. Final Report III.*, Los Angeles, Insititue of Archaeology, University of California, 1977, 66–7, 208–210, no. 50, pl. 13, fig. 50.

²⁹ FRYE–GILLIAM–INGHOLT–WELLES 1955, 138–139, no. 5.

³⁰ *Preliminary Report 7–8*, 214, no. 888. Kr. u. 120/121.

³¹ *Preliminary Report 5*, 213, no. 887. Kr.u. 113/114.

³² BAIRD, J.A.: *The Inner Lives of Ancient Houses: An Archaeology of Dura-Europos*, Oxford University Press, 2014, 218 és 240.

³³ *Preliminary Report 5*, 309. „Perhaps this bowl should be taken to represent caching activity before the fall of the city, having been taken from the sanctuary in which it was dedicated.” – írja BAIRD 2006, 1, 68. vö. még ua. 2, 213, fig. 178.

volt a görögök, vagy esetleg egy görög/makedón család kizárólagos tulajdona, mint ezt egyesek felteszik.³⁴

A város északnyugati falánál a Kr. u. első század közepén egy kis templom épült. Romjai között egy bizonyos Xenokratés, Seleukos fia, Ammónios unokája egy *dedicatiót* hagyott hátra Zeus Sótér tiszteletére Seleukos, Lysias fia, Seleukos unokája, *stratégos* és *epistatés* jólétéért.³⁵ Kr. u. 115-ben Lysias, Konón fia, Patroklos unokája egy helyiséget ajánlott fel, ami a központi udvarhoz csatlakozott. Mindezek alapján Dirven³⁶ kétségbevonja, hogy a templom eredetileg a Zeusszal azonosított Bél vagy a Palmyrai istenek számára épült volna, mint az első ásatók feltették. Egy őshonos szíriai istenség a római korra már Zeus Betylos alakját vette fel. A palmyrai istenek templomában egy négyszögletes oltáron a következő felirat olvasható: „Zeus Betylosnak, az Orontés mellett [lakók] ősi istenének Aur[élianos] Diphilianos, a IV. leg[io] Scy[thica] Ant[oneiniana] katonája ajánlotta fel fogadalmi ajándéku[lt].”³⁷ A Betylos melléknév egy arameus jövevényszó származéka, a *bétíl* a sémi népek-nél egy természetfeletti hatalommal felruházott tárgy vagy kő volt. Zeus Betylos kultusza a görög-római és a sémi tradíciók összeolvadásának eredménye lehet. A felajánló a kor jellegzetes alakja, a görög személynevet viselő katona egy hellénizálódott szíriai, aki már római polgár volt. A Kr. u. 3. század első felére datálható oltárt Diphilianos a város pusztulása előtti szorongatott helyzetben ajánlhatta fel.³⁸

Dura-Europos, az épülő és szépülő nagyváros természetesen számos idegent is oda vonzott, akik magukkal hozták vallási szokásaikat is, és idővel szentélyt építettek isteneiknek.

Az egyik legkorábbi kultuszhely, az úgynevezett Nekropolis-templom a városfalon kívül épült a Palmyrai kaputól mintegy 150 méternyire északnyugati irányban, ott ahol a római korban egy temető létesült.³⁹ Az elnevezés, amely a feltárásokat végző régészekről származik, nem helytálló, hiszen a templomnak nincs köze a halotti kultuszhoz, és jóval régebbi, mint a római temető. A templom alapítóirata, amely az első palmyrai nyelvű dokumentum Dura-Europosból így hangzik: „...a 279 év Sivan hónapjában Zabdibol, Baýasa fia a Gaddibol nemzetségből és Maliku, Ramu

³⁴ Az erre vonatkozó nézeteket lásd BAIRD 2014, 181 és BAIRD 2006, 1, 183.

³⁵ BAUR, P. V. C. – ROSTOVITZ, M. I. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos. Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report of Second Season of Work, 1928–1929* (a továbbiakban: *Preliminary Report 2*), New Haven, Conn.: Yale University Press, 1931. H4 91, 92. Kr. u. 51.

³⁶ DIRVEN, L.: *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*. Leiden, Brill, 1999, 293.

³⁷ SEG 7. no. 341. Kr. u. 250-es évek előtt.

³⁸ MILLAR, F.: *The Roman Near East, 31 B. C. – A. D. 337.*, Harvard University Press, 1995, 1, 5 és többször.

³⁹ ROSTOVITZ, M. et al. (eds.): *The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters: Preliminary Report on the Ninth Season of Work, 1935–1936, Part 2: The Necropolis*, New Haven, Conn.: Yale University Press, 1946. DIRVEN, L.: „The temple of Bel in the necropolis of Dura-Europos: The formation of a Palmyrene religious identity”. In DIRVEN 1999, 41–66.

fia a Komare nemzetségből alapította a szentélyt Bél és Íarhibol tiszteletére.⁴⁰ Eszerint a templomot, amelynek első látogatói palmyrai kereskedők vagy bevándorlók lehettek, Kr. e. 33 júniusában alapította két palmyrai, Zabdíbol és Maliku. Kr. u. 100 táján egy adományozó, akinek a neve nem olvasható a sérült görög feliraton valamilyen a szentéllyel (*naos*) kapcsolatos felajánlást tesz Bél istennek „maga, gyermekei és testvérei jólétéért.”

Egy Kr. u. 173-ban kelt, görög nyelvű felirat Maribélostól, Malichios (Maliku) utódától származik, aki egy *naost* és sok más értékes áldozati ajándékot adományoz Bél istennek. Sajnos az erről szóló felirat szövege erősen hiányos. Valószínűleg a szentély felújításáról vagy kibővítéséről van szó. Maribélos az alapítók leszármazottjának mondja magát, és fiát Dabbust jelöli meg, mint örökösét a papi tisztségben.⁴¹ A szentély felügyelete, gondozása tehát az ő nemzetségük feladata volt. Úgy tűnik, hogy a szentély ekkor már egyedül Bél isten tulajdona.

A Nekropolisz templom és a HI blockban található kis szentély, amelyben a két Gadot ábrázoló relief is előkerült, kizárólag a palmyraiak birtokában volt. Erről tanúskodnak a palmyrai istenek ábrázolásai, a feliratok palmyrai nyelven és a Palmyrából ismert személynevek. A közösség eredetileg nem lehetett nagy, erre utal a templomok kis mérete és az a tény, hogy kezdetben csupán egy banketteremmel rendelkeztek. Míg a dura-európosi szentélyeket általában görögök és helyi lakosok egyaránt látogatták, addig két templom, a Gadde-templom és az ún. Nekropolisz(Bél)-templom elsősorban a palmyraiaknak volt fenntartva.

A Gadde-templom (HI) nevét a két Gadról, Dura és Palmyra védőistenségeiről kapta. A két Gad templomában fennmaradt két relief, amelyeket a palmyrai pap, Hairan, Maliku fia, Nasor unokája ajánlott fel Dura védő istenségeinek.⁴² A két kultuszrelief a templom *naos*ában a földre esve került elő. Az egyik reliefen, amelyet a palmyrai pap, Hairan, Maliku fia Nasor unokája ajánlott fel Dura Gad istenségének, az isten trónon ül, mellette kétoldalt sasok, jobb oldalán Hairan látható, amint tömjénáldozatot mutat be Gadnak, bal oldalán az ifjú Seleukos Nikator kezében győzelmi koszorúval, amelyet az istenség felé nyújt. A palmyrai nyelven írt feliratok a relief alján helyezkednek el. Középen a *dedicatio*, a bal oldali alak alatt Hairan, a jobb oldali alak alatt Seleukos Nikator neve olvasható palmyrai átírásban. A felajánló a palmyrai papok jellegzetes fejfedőjét viseli, és palmyrai nyelven fogalmazza meg *dedicatióját*, de ugyanakkor tiszteletben tartja a görög hagyományokat is, amikor az alapító, Seleukos Nikator alakját is rávéseti a reliefre, és Gadot Zeus jellegzetes attribútumaival, a sasokkal mintáztatja meg. A másik reliefen Palmyra/Tadmor isteni védnökét, Gadját nőalakban ábrázolta a művész, jobbján áll Hairan, a pap, balján Niké, aki egy koszorút tart az istennő feje fölé. Az istennő egy sziklán ül, bal kezét egy oroszlán fején nyugtatja, alatta egy nőalak felsőteste látható, valószínűleg a Palmyrát vízzel ellátó Efka forrás perszonifikációja. A *naos* hátsó falán

⁴⁰ *Preliminary Report 7–8*, 319, no. 916. Kr. e. 33.

⁴¹ Uo. 320–322, no. 918. Kr. u. 173.

⁴² *Preliminary Report 7–8*, 258, 297. Plate XXXV.

egy nagyobb központi fülke maradványai láthatók. Mindkét oldalán kisebb fülkék helyezkedtek el. Mivel a két Gadot ábrázoló relief méretei a szélső fülkék méreteinek felelnek meg, feltehető, hogy a szentély főistenségének képmása a központi fülkében kapott helyet. Egy harmadik relief kilenc töredéke is előkerült, ami alátámasztja ezt a feltevést. A főistenség talán Malakbel volt.⁴³ A fentemlített feliratok Kr. u. 159-ből, az építmény utolsó korszakából származnak. A templom (IV. réteg) alatt három építési réteget találtak a régészek, az I. réteg (magánházak?) romjai valószínűleg egyidejűek a Nekropolis/Bél templom alapításával, III. rétegben pedig már egy vallási összejövetelekre szolgáló helyiség maradványai is kirajzolódnak.⁴⁴

A szakirodalomban a Palmyrai istenek vagy Bél templomának nevezett szentély eredetileg görög alapítás volt. Az időszámításunk kezdetén a város északnyugati szögletében épült kis szentély mindössze egy *naos*ból és egy *pronaos*ból állt.

A templom udvarán egy feliratos sztélé került elő, amelyen az olvasható, hogy Xenokratés, Seleukos fia, Ammonios unokája felajánlást tett saját költségén Zeus Sótérnek Seleukos unokája, Lysias fia, Seleukos *stratégos* és *epistatés* jólétéért.⁴⁵

Egy másik, a templom udvarán talált görög feliraton, mely Kr. u. 115 tavaszán kelt, az áll, hogy Lysias, Konón fia, Patroklos unokája egy *oikost* és egy *hyperóiont* ajánlott fel Zeus tiszteletére (*eusebeia*) maga és gyermekei jólétéért (*euóchia*) a saját költségén.⁴⁶ Az *oikos* egy helyiséget vagy egy önálló építményt is jelölhet, a *hyperóion* pedig egy felső szintet. A templom látogatói tehát kezdetben a görög/makedón lakosság soraiból kerültek ki.

Kr. u. 159 nyarán Athénodóros Aristodémos fia másik nevén Rageibélos, Macchisiaios fia ajánlott fel egy *psalíst* saját és gyermekei jólétéért a saját költségén. A *psalis* eredetileg síremlékek tartozéka, itt ajtó bejárata vagy szobor felett kialakítható építményről lehet szó.⁴⁷ Ekkor már a szentélyt főleg palmyraiak látogatják.

A római hódítást (Kr. u. 165) követően a szentély a római tábor fő temploma lett, többször kibővítették, és színes freskókkal látták el. Ebből a korszakból származik egy oltár, amelyet Scribonius Mucianus *chiliarchos* ajánlott fel a palmyrai Iarhibol istennek. A felajánló a kor jellegzetes alakja, szíriai származású római katona, de *dedicatióját* görög nyelven fogalmazza meg, s rangját is görögül adja meg. Ettől kezdve a szentély a palmyrai istenek tiszteletének színhelye. A számos festmény közül három maradt meg viszonylag jó állapotban. Az egyik falfestményen a XX. Palmyrai cohors egyik tribunusa, Iulius Terentius látható, amint 21 palmyrai katona élén áldozatot mutat be a palmyrai isteneknek, valamint Dura és Palmyra Szerencse istennőinek, Tychéinek (Gaddenek).⁴⁸ Ez összefügghetett a palmyrai eredetű katonák számának növekedésével, akik csatlakoztak a helyi közösséghez. Kr. u. 194-ben

⁴³ DIRVEN 1999, 102. DIRVEN 2011, 209–210, 43–44. jegyzet.

⁴⁴ *Preliminary Report* 7–8, 262–263.

⁴⁵ CUMONT 1926, 34, 40. *Preliminary Report* 2, 92. Kr. u. 52.

⁴⁶ CUMONT 1926, 355, no. I. Kr. u. 115.

⁴⁷ CUMONT 1926, 357.

⁴⁸ DIRVEN, L.: „The Julius Terentius Fresco and the Roman imperial cult”. *Mediterraneo antico* 10, 1–2, 2007, 115–127.

egy Dura-Európosban élő gazdag palmyrai festményekkel díszítette lakóházát.⁴⁹ Mindez a Dura-Európosban élő palmyraiak életszínvonalának emelkedését jelzi. A palmyrai eredetű legionariusok között Arsu istennek is számos tisztelője lehetett. A Palmyrai istenek templomában a Julius Terentius tribunus és a XX. Palmyrai cohors áldozatát bemutató freskón Iarhibol baloldalán tűnik fel Arsu.⁵⁰

Kr. u. 173-ban megkétszereződött a Necropolis-templom mérete, és ugyanebben az időszakban déli irányban kibővítették Gadde templomát is. A római hódítást (Kr. u. 165) követően szentély a római tábor fő temploma lett, többször kibővítették, és színes freskókkal látták el. Ebből a korszakból származik egy oltár, amelyet Scribonius Mucianus *chiliarchos* ajánlott fel a palmyrai Iarhibol istennek. A felajánló szíriai származású római katona, de *dedicatióját* görög nyelven fogalmazza meg, s rangját is görögül adja meg. Ettől kezdve a szentély a palmyrai istenek tiszteletének színhelye. Egy másik festményen egy családfő látható papok és a családja körében. A férfi neve görög, Konón. A papok a palmyrai papok csúcsos süvegét viselik, tehát valamelyik palmyrai istennek szól az áldozat. Konón előtt kisé balra egy pap áll, előtte kékszínű váza, benne víz vagy valami folyadék, amelybe egy szál növényt merít. Tőle balra egy másik pap éppen a *thymiatérionon* mutat be tömjénáldozatot, amelynek felszálló füstje még jól kivehető. Feltehetőleg az áldozati eszközök víz és tűz általi lusztrációját örökítette meg a művész.

A második pap mellett egy gazdagon felékszerezett, előkelő nő alakja tűnik fel, aki a felirat szerint Bithhnaia, Konón lánya. A művész Konón családját is ábrázolja neveik megjelölésével:

Diogenés, Konón fia
[Ly]sias Konón fia
Patroklos, Konón fia
Konón, Patroklos fia⁵¹

Az első három a fia, a negyedik, aki nyilvánvalóan a nagypapa nevét viseli, az unoka. A családnak bizonyára jelentős szerep jutott a szentély és a kultusz ápolásában. Sajnos erre vonatkozólag nem áll rendelkezésünkre semmilyen dokumentum.

A harmadik freskón Otés eunuch és egy bizonyos Iabsumsos alakját örökítette meg a művész. A felirat szerint Otés ajánlott fel egy exedrát, feltehetőleg azt a helyiséget (K), amelyben a freskó látható. Otés perzsa nevet visel.⁵²

Egy Euphratés menti kisváros lakói is szentélyt alapítottak a városban saját istenüknek, Aphladnak. Aphlad egy máshonnan teljesen ismeretlen istenség. A szentélyben talált kultuszreliefen a következő felirat olvasható (6. kép): „Adadiabos, Zabdíbólos fia, Sillos unokája ajánlotta fel ezt a képmást (*apheidrysis*) Aphlad szentélyének – aki-

⁴⁹ DIRVEN 2011, 204–7.

⁵⁰ Kr. u. 3. sz. BAIRD 2006, 2, 213.

⁵¹ CUMONT 1926, 52.

⁵² CUMONT 1926, 1926, 125–6, no. 9. Vö. Otanés, Otagés, Otaspés. Justi, F.: *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.

6. kép. Aphlad isten. Kultuszrelief.

ről azt mondják, hogy az Euphratés mentén fekvő Anath falu istene – maga, gyermekei és egész háza népe jóléte érdekében.⁵³

A reliefen Adadiabos tömjénáldozatot mutat be Aphladnak. Az isten parthus öltözeteket visel és két griffen áll. A kultuszrelief mellett talált gipszblokkon egy másik *dedicatio* is előkerült: „A 365. év Gorpaios hónap 20. napján adományozták ezt az *andrónt* a *betaireia* alulírott tagjai: Baribagnaios, Rhachimnaios fia, Nabousamdos, Abemmos fia, Sabdisamsos, Zabdibolos fia, Naboudaraos, Phalazacheis fia, Abouis, Zabidados fia, Salapis, Phalazacheis fia, Rhoumes Ochanos fia, Nabouazanes, Rhachimnaios fia, Theogenés Zabidadados fia, Hadadiabos, Zabdibolos fia és Addaios, Phalacheis fia. Seleukos stratégos, maguk és gyermekeik jóléte érdekében.”⁵⁴

Az adományozók bevándorlók, mindössze egyikük visel görög nevet, de az ő apja, Zabidadados is sémi eredetű. Az alapítók, akik valószínűleg Anathból származtak, a szentélyt a felirat szerint Kr. u. 54 táján alapították. Bár az őslakosság képviselői voltak, felajánlásukat görög nyelven tették meg, és egyesületüket a görög *betaireia* kifejezéssel jelölték. Talán ily módon próbálták saját istenségüket közelebb hozni a görög lakossághoz.⁵⁵ Valószínűleg bevándorló volt az a Tai(m)samsos, Yahbsumsos fia is, aki egy oltárt ajánlott fel Adónisnak az isten templomában (L5)⁵⁶ maga és felesége, Eklapatos jóléte érdekében.⁵⁷

Az arab befolyás erősödése⁵⁸ a vallási életben is megmutatkozott. Az arab Arsu isten kultusza a parthus korban honosodott meg Dura-Európosban. Először Adónis templomában helyezték el képmását, amelyen az isten tevén lovagolva közeledik egy oltárhoz. A relief balsarkában a hold, az isten fejétől jobbra egy *rosetta* látható.⁵⁹ Arsu isten Zeus Megistos templomában is helyet kapott, ahol a karavánokat védő

⁵³ DOWNEY 1977, 79, 193–194, 203, no. 1, plate 1, fig. 1.

⁵⁴ *Preliminary Report* 5, 114–115, no. 418. plate 26.

⁵⁵ DOWNEY 1977, 7–9, 193–194, 203, no. 1, pl. 1, fig. 1.

⁵⁶ The only absolute dates from the block come in the form of graffiti from the temple, giving roughly two periods, the first with the dates 152 AD, 153 AD and 157/8 AD, and a second period of 175–182 AD. BAIRD 2006, 2, 415.

⁵⁷ Kr. u. 175. *Preliminary Report* 7–8, 169. DIJKSTRA 1995, 128.

⁵⁸ P. Dura no. 20. Kr. u. 121-ben találkozunk először az *arabarchés* tisztségnévvel Dura Európosban, Kr. u. 243-ban pedig a *stratégos* funkciót egy bizonyos Abgaros/Abgar viseli. Ugyanebben a dokumentumban feltűnik egy új tisztségviselő, aki a *hieron* és *politikon* élén áll. A *hieron* egy, a kultuszokkal kapcsolatos hivatal lehet, a *politikon* viszont valamilyen közigazgatási intézménynek tűnik. A két hivatal élén ebben az évben Aurélios Mannos, egy római nevet is viselő arab férfi áll.

⁵⁹ Kr. u. 2. sz. DOWNEY 1977, 55–6, 195–199, no. 43, pl. II, fig. 43.

istenség kerek pajzzsal, lándzsával és karddal jelenik meg. Ez az ábrázolásmód más keleti, különösen arab istenségek esetében is gyakori volt, és olyan időszakban alakult ki, mikor Keleten még nem láttak római katonát. Érthető, hogy az állandó rablótámadásoknak kitett karavánok tagjai isteneiket is fegyverrel képzeltek el. A sivatag sziklái fennmaradt, istenekhez intézett rövid fohászok ezek félelmét tükrözik.⁶⁰ Egy a Nekropolis(Bél)-templomban fennmaradt freskótöredéke valószínűleg ugyancsak a katonaként ábrázolt Arsu alakja látható.⁶¹ A Kr. u. I. században a dura-európosi műhelyek némelyike palmyrai tradíciókat követett, később egy helyi, csiszolatlanabb ábrázolásmód jelenik a szobrokon és azokon az isteneket ábrázoló reliefeken, amelyeken Atargatist és Hadadot, valamint a tevén lovagoló Arsut faragta ki a művész.⁶²

A római hódítás előtt épült dura-európosi szentélyeket általában egyaránt látogatták görögök/makedónok és a helyi lakosság képviselői. Ezt követően három olyan szentélyt is felavattak, mely a római katonáknak volt fenntartva, a már említett Dolichenumot (X7) a Mithreumot (J7) és egy kis római templomot (Military temple A1).

Jupiter Dolchenus kultuszáról már korábban esett szó. A római katonák Pompeius keleti hadjáratai során ismerték meg a Mithras-kultusznak egy Kis-Ázsiában kialakult formáját, amelyet azután birodalomszerte elterjesztettek, noha Róma hivatalosan sohasem fogadta be.

Mitra/Mithra eredetileg indo-iráni istenség. Az óind Védákban Mitra és Varuna az égbolt urai, a törvény őrzői, akik elősegítik a szarvasmarha szaporodását és a növények virágzását. Mitra neve az indo-iráni *mitra* szóból származik, melynek alapjelentése „szerződés”.⁶³ Az óperzsa királyfeliratokon először II. Artaxerxés (Kr. e. 405–359) korában tűnik fel Mithra neve.⁶⁴ Az óiráni Mithra-kultusról semmit sem tudunk, a Zoroastérnek tulajdonított Gáthákban még ismeretlen, csak a Mithra-Yaštban kapunk először jellemzést az istenről.⁶⁵

Hérodotos (Kr. e. 5. század) Mithrát még tévesen női istenségnek tartja, és a görög Aphroditével azonosítja.⁶⁶ Mithra, a zoroasztrikus iratok „Mindentlátó” istene valószínűleg babilóni és hellénisztikus görög hatásra vette fel a napisten funkcióját.⁶⁷ Az egyetlen iráni Mithra-ábrázolás a késő ókorból származik. A II. Ardašir (Kr. u. 379–383) *investitúráját* ábrázoló Taq-i-Bustáni reliefen a király jobbján Mit-

⁶⁰ SEYRIG, H.: „Antiquités syriennes: Les dieux armés et les Arabes en Syrie”. *Syria* 47/1–2, 1970, 77–116.

⁶¹ *Preliminary Report* 7–8, 317 és 323 fig. 82. DIRVEN 2011, 207.

⁶² BAIRD 2006, 2, 210.

⁶³ „Indo-Iranian god, with name based on the common noun mitrá »contract« with the connotations of »covenant, agreement, treaty, alliance, promise«.” Schmidt, H. P.: „Mithra in Old Indian and Mithra in Old Iranian”. In *Encyclopaedia Iranica*, online: iranicaonline.org/articles/mitbra-i (2018. július 5.)

⁶⁴ KENT, R. G.: *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon*. New Haven, Connecticut, 1953². 154–156.

⁶⁵ SCHMIDT, *Mithra*.

⁶⁶ Hérodotos I. 131.

⁶⁷ ULANSEY, D.: *Die Ursprünge des Mithraskults: Kosmologie und Erlösung*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1989, 89–91.

hra isten áll fején sugárkoszorúval, balján Ahura Mazda látható. A sugárkoszorú Mithra isten szoláris jellegére utalhat. Ugyanott, egy másik *investitura* jeleneten Mithra helyén Anahita istennő áll.⁶⁸

Dura-Európosban palmyrai íjászok honosították meg Mithras kultuszát. Temploma, a Mithraeum⁶⁹ a város északi részében, a városfalnál állt. Az első szentély egy kis kamra volt, mely egy magánházból nyílt (7. kép).⁷⁰ A kultuszreliefet, mely Mithras Tauroktonos (bikaölő) szokványos ábrázolása volt, Kr. u. 168/9-ben ajánlotta fel a palmyrai íjászok *stratégosa*, Ethpeni.⁷¹

7. kép. A Mithraeum oltárképe.

Az egyetlen eltérés a megszokott ábrázolástól az volt, hogy a felajánló a helyi szokásokat követve magát is ábrázolta a relief szélén, néhány társával együtt. Ismeretes, hogy a Mithras-hívók testvériségeket alkottak, melyek szakmai alapon szerveződtek. A reliefen olvasható kétnyelvű *dedicatio* görög változatában a *stratégos* szónak egy szemitizált formája jelenik meg: *istartéga*. Két évvel később az első, kisméretű relief felett egy ennél jóval nagyobbat helyeztek el. A felajánló, Zénóbios, „aki Eiaebasis, Iaribólés fia”, szintén a palmyrai íjászok *stratégosa* volt.⁷² Mithras kultuszát az íjászok, akik a római seregben teljesítettek szolgálatot, korábbi állomásheleiken Dáciában vagy Moesiában ismerhették meg.⁷³

Bár az első kis szentélyt Kr. u. 210 körül lebontották, és helyette egy nagyobbat építettek (Middle Mithraeum), a régi reliefeket megtartották. Átépités emlékét őrzi az alábbi latin nyelvű felirat.

PRO SAL(UTE) ET INCOL(UMIATE) D(OMINORUM)
N(OSTRORUM) IMP(ERATORUM) (TRIUM) L. SEP(TIMI) SEVERI PII
PERT(INACIS) ET M. AUREL(I) ANTONINI [[ET L. SEPT(IMI)
GETA(E)]] AUG(USTORUM) (TRIUM) TEM-

⁶⁸ Vitatott, hogy a másik relief Perozt (459–484, vagy II. Khosroest (Kr. u. 531–579) ábrázolja-e. SCHIPPMANN, K.: *Grundzüge der Geschichte des Sassanidischen Reiches*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990, 37, 96, 128.

⁶⁹ *Preliminary Report 7–8*, 62–134. CUMONT, F.: „The Dura Mithraeum”. In Hinnels, J. R. (ed.): *Mithraic Studies. Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, Manchester: Edinburgh University Press, 1975, 151–214.

⁷⁰ „Only a few houses can be said to have been certainly constructed in the Parthian period... These include the remains beneath the Mithraeum, which is dated to AD 168.” BAIRD 2006, I. 134.

⁷¹ *Preliminary Report 7–8*, no. 845 (Ethpeni).

⁷² *Preliminary Report 7–8*, no. 846 (Zenobios).

⁷³ DIRVEN 1999, 260–72. DIRVEN 2011, 211–212. BAIRD 2006, I. 134, 183. BAIRD 2014, 60.

PLUM DEI SOLIS INUICTI MITHRAE SUB M
 NIC(IO) MARTIALI PRO(URATORE) AUG(USTI)
 REST(ITUTUM) AB ANT(ONIO) VALENTINO (CENTURIONE)
 PRINC(IPE) PR(AEPOSITO) UN[X(ILLATIONUM) LEG(IONUM) III]I
 SCYT(HICAE) ET XVI F(LAUIAE) F(IRMAE) P(IAE) F(IDELIS).⁷⁴

A felirat szerint a IV. Legio Scythica és a XVI. Legio Flavia Firma Pia Fidelis vexillatiói, illetve vezetőjük ajánlotta fel a szentély restaurációját Mithrának, a Sol Invictusnak a három császár jólétéért. Nem sokkal a város pusztulása előtt még egyszer átépítették (Late Mithraeum), ez azonban már csak mintegy másfél évtizedig működött, a városfal belső megerősítésekor megsemmisült. A harmadik katonai templom a citadella északi bejáratával szemben helyezkedett el. (A1) Egy keltezés nélküli oltárfelirat szerint a templomot a II cohors Ulpia Equitata Civium Romanorum Saggittariorum dedikálta egy ismeretlen istennek. Ez a cohors egy másik oltárfeliraton is szerepel a Palmyrai kapunál, ez a felirat Kr. u. 185 és 192 közé datálható.⁷⁵

Mindössze néhány évvel a római hódítás után két új vallási központ kezdte meg működését, Dura-Európosban, egy zsinagóga és egy keresztény imaház. A zsidó kereskedők már a Hasmoneusok korában (kb. Kr. e. 160–130) megfordultak Dura-Európosban, erről pénzletek tanúskodnak.⁷⁶ Az építkezés első nyomai a hellénisztikus vagy a korai parthus korban mutathatók ki, ekkor még ezen a területen magánházak álltak.⁷⁷

Az első zsinagóga egy magánházból lett átalakítva, amely még a parthus korban épült, és a nyugati fal árnyékában helyezkedett el, amelytől egy széles út választotta el (Wall Street). Az első, szerényméretű zsinagóga a Kr. u. 2. század végén épült, s a Kr. u. 3. században jelentős átalakításon esett át. Az első zsinagóga falait egyszerű geometrikus rajzok, virág- és gyümölcsminták díszítették. A helyszínen talált arameus felirat⁷⁸ szerint az építkezés Kr. u. 244/245-ben kezdődött Samuel Yedaya papsága idején, támogatói voltak Abram a kincstárnok, Samuel, Safara fia és Arsak, a prozelita. A görög csempefeliratok szerint⁷⁹ a templomot Samuel Eideios (=héber Yedaya) fia és Samuel Saphara fia alapította (*ektisen*). Az „alapítás” valójában a régi zsinagóga teljes renovációját jelentette. Eltérően a *basilika* típusú keleti zsinagógáktól nem volt önálló templom, hanem egy több épületből álló épület-tömb (block L7) egyik alkotó eleme. Az imaterem egy *atrium*os udvaron keresztül volt

⁷⁴ *Preliminary Report 7–8*, no. 847.

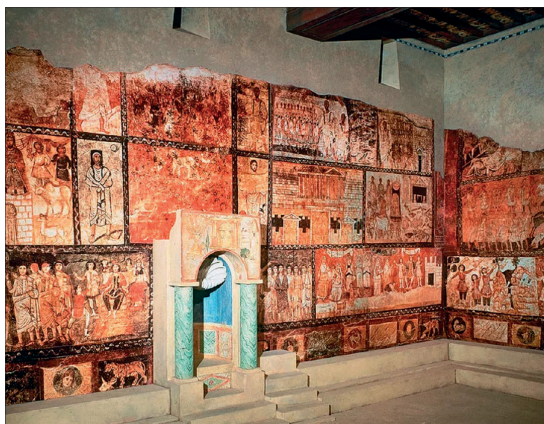
⁷⁵ KAIZER 2009, 152.

⁷⁶ WHITE, L. M.: „Synagogues in the Graeco-Roman Diaspora: Jewish Adaptation and Accommodation”. In *Building God’s House in the Roman World. Architectural Adaptation among Pagans, Jews and Christians*, John Hopkins University Press, 1990, 93.

⁷⁷ KRAELING, C. H. (ed.): *The Synagogue. The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters. Final Report 8, Part I*, New Haven: Yale University Press, 1956, 263–264. Inscriptions nos. 1b and 1c.

⁷⁸ TORREY, C. C.: „The Aramaic Texts”. In KRAELING 1956, 263–264.

⁷⁹ WELLES, B. C.: „The Greek Inscriptions”. In KRAELING 1956, no. 24.

8. kép. Tóra-fülke a zsinagógában.

megközelíthető, a terembe lépő a Tóra-fülkével találta szembe magát (8. kép). A nők csak a számkra kijelölt ajtókon léphettek az imaterembe és meghatározott padokon foglalhattak helyet.⁸⁰

A restaurátorok először a Tóra-fülke környékét díszítették, majd egy második festési periódusban a terem négy sávban bibliai jeleneteket ábrázoló festményekkel borították. Ezek a jelenetek a vallási mondanivalón⁸¹ túl azt is reprezentálni kívánták,

hogyan maradt hűséges hitéhez a zsidóság idegen környezetben is, mint azt az Egyiptomban felnőtt Mózes, vagy a perzsa udvarban élő Mordechai és Eszter példája szemléltette. Tették ezt anélkül, hogy idegengyűlöletre, az adott esetben Róma-ellenességre uszítottak volna.⁸² Egyszersmind hozzájárultak ahhoz, hogy a hívő zsidók egy multikulturális környezetben el tudjanak határolódni más, idegen kultuszoktól és tisztán tartsák fenn őseik hitét. Az épületből mindössze egy héber nyelvű szöveg került elő, egy liturgikus szöveget tartalmazó pergamen.

A perzsa (középperzsa és parthus) feliratok, amelyeket az imaterem festményeinek világos mezőibe festettek, illetve írtak be, I. Sáhpur uralkodási éveit, valamint a zoroasztrikus naptár szerint vannak keltezve. A szövegek vagy egy *dipivar* (írnök) vagy egy *dipivar* és több személy közös látogatásáról számolnak be, a látogatók a festmények megtekintése után tetszésüket is kinyilvánították a feliratokon. A zsinagóga látogatói közül egyesek kézjegyüket hagyták a falakon. 22 arameus, 19 görög, 12 középperzsa dipinto és 3 parthus graffito őrzi ezek emlékét.⁸³

A kereszténység valószínűleg már a Kr. u. első évszázadban vert gyökeret a városban, hiszen Pál apostol már első térítő útja során (Kr. u. 46–48-ban) felkereste a syriai Antiochiát, ahonnan hamar tovább terjedhetett az új hit. A dura-európosi *domus ecclesiae* (M8A)⁸⁴ az egyetlen nyilvános keresztény gyülekezőhely, amely biztosan a Constantinus kora előtti időszakra datálható (9. kép). Eredetileg egy

⁸⁰ WELLES 1956, no. 21.

⁸¹ XERAVITS G.: „A durai zsinagóga nyugati falképciklusának vallási és politikai üzenete”. *Antik Tanulmányok*, LVI, 2012, 257–276.

⁸² SOMMER, M.: „Dura-Europos in a de-globalizing Roman Empire”. *Mediterraneo antico. Economie, Società, Culture*, Anno X. Fasc. 1–2, 2007, 92.

⁸³ KAIZER 2009, 235–254. Geiger, B.: „The Middle Iranian Texts”. In KRAELING 1956, 283–317.

⁸⁴ Más néven: Tower 17 edifice. KRAELING, C.H., *The Christian Building. The Excavations at Dura-Europos Conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters, Final Report 8/2*, New Haven, Yale University Press, 1967. MARKSCHIES, Chr.: *Das antike Christentum*, München, Beck, 2006, 177.

az időszámításunk első évtizedeiben épült, központi udvarból és a körülötte elhelyezkedő helyiségekből álló, két-szintes, *peristylumos* magánház, melyet Kr. u. 232–256 között teljesen átépítettek. Az alsó szinten egy nagyobb imatermet, egy keresztelőkápolnát és különböző vallási célokra szolgáló szobákat alakítottak ki. Az imaterem

9. Domus ecclesiae. Keresztelő kápolna.

mintegy ötven-hetven ember befogadására volt alkalmas. Az egyes helyiségeket díszítő festmények közül csak a keresztelő kápolna freskói maradtak meg viszonylag jó állapotban. A freskók témái: Ádám és Éva a paradicsomban, Dávid és Góliáth, Jézus meggyógyítja a bénát, a Jó Pásztor, Péter a vízen jár, a Szamaritánus asszony, Asszonyok a sírnál. A keresztelő kápolna nyugati falában, egy bemélyített fülkében helyezték el a koporsóra emlékeztető keresztelő medencét, mely a régi, a keresztség előtti ember halálát jelképezte. Mivel vízvezetékre utaló nyomok nem maradtak fenn, úgy tűnik, hogy amphorákban hordták a vizet a kápolnába, és a keresztelendőket csak meghintették vízzel. A többi templomtól eltérően itt nem találtak a régészek étkezésre is alkalmas gyülekezőhelyet.

A különböző helyiségekben talált tizennyolc graffitóból mindössze három keresztény jellegű, a többi jórészt görög és arameus *abecedarium*, amelyek részben az átépítés előtti korszakból származnak. Az egyik helyiségben (4b) talált graffito, amelyen egy bizonyos Dórotheos kéri [az istent], hogy ne feledkezzék meg róla, a Seleukida éra szerinti 544. évben, azaz Kr. u. 232-ben kelt.⁸⁵ Ez a templom már csak körülbelül két évtizedig, a város pusztulásáig szolgálta a kereszténység ügyét. A város ostromakor súlyos kár érte a görög/makedón és a keleti eredetű szentélyeket is, melyek oly sok évtizeden át békésen éltek egymás mellett. Ez a tolerancia nagyban hozzájárulhatott a város több évszázados, töretlen fejlődéséhez.

⁸⁵ BAIRD 2006, 2, 496–502. Az abecedarium apotropaikus célokat is szolgálhatott, ugyanis egy mágikus felfogás szerint az ABC betűi kapcsolatba hozhatók a zodiákussal, illetve a bolygókkal (12 mássalhangzó, 7 magánhangzó).

Resümé

A görögök és az őslakosok egyaránt tisztelték a görög és a helyi istenségeket, és értékes fogadalmi ajándékokat ajánlottak fel templomaikban. Ez a vallási tolerancia nagymértékben elősegíthette a város több évszázados, zavartalan fejlődését.

Kulcsszavak

Adonis, Aphlad, Arsu, Artemis Azzanathkona, Artemis Nanaia, Atargatis, domus ecclesiae, Zeus/Juppiter Dolichenus, Zeus Kyrios, Zeus Megistos, Zeus Theos, zsinagóga.

Resümee

Die Griechen und die Eingeborenen ehrten in gleicher Weise die griechische und einheimische Gottheiten und schenkten wertvolle Weihgaben ihren Tempeln. Diese Toleranz konnte sehr viel zu der jahrhundertlang ungebrochenen Entwicklung von Dura-Europos beitragen.

Schlüsselwörter

Adonis, Aphlad, Arsu, Artemis Azzanathkona, Artemis Nanaia, Atargatis, domus ecclesiae, Zeus/Juppiter Dolichenus, Zeus Kyrios, Zeus Megistos, Zeus Theos, zsinagóga.